

Fakanounou 'o e ngaahi Lea na'e fakahoko 'i he Fuofua Faka'eke'eké (Preliminary Hearing) Tūsite ko hono 25 'o Suné

Seá ko Satyanand: Ko e hā 'a e 'uhinga na'e fokotu'u ai 'a e Komisoni Fakatu'í (Royal Commission)?

'I he ngaahi ta'u lahi, na'e tokolahi 'a e kakai mo e ngaahi kautaha na'a nau uki ke fakahoko ha faka'eke'eké ki hono ngaohikovia 'o kinautolu na'e nofo 'i ha ngaahi 'api tauhi 'i Aotearoa Nu'u Sila.

Na'e teke 'e kinautolu na'e uesiá (survivors), kau taki fakakomiunití (community leaders), iwi mo e Kakai Maulí, Komisoni ki he Ngaahi Totonu 'a e Tangatá (Human Rights Commission) pea mo e Kautaha Fakatahataha 'a Māmaní (United Nations) ke fakahoko 'a e Faka'eke'eké ni.

Kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi hopo faka'eke'eké pea mo e ngaahi līpooti kimu'a ange:

- Confidential Forum for Former In-Patients of Psychiatric Hospitals (Fakataha Fakapulipuli ma'á e Kau Mahaki ne nau Nofo (In-Patient) 'i he Ngaahi Falemahaki ki he Mo'ui Lelei 'a e 'Atamaí)
- Confidential Listening and Assistance Service (Sēvesi ki he Fanongoa Fakapulipuli mo e Ngaahi Tokoni)
- Līpooti Puao-Te-Ata-Tu mo ha ngaahi līpooti kehe
- Ngāue na'e fakahoko 'e he kau fekumi (researchers) 'o hangē ko e tohi 'a Elizabeth Stanley fekau'aki mo e ngaohikovia 'o kinautolu na'e Tauhia 'e he Pule'angá (State Care) 'oku ui ko e *The Road to Hell*

Neongo na'e hā mei heni na'e ngaohikovia mo lí'ekina 'a e kau mahakí, 'oku kei toe lahi 'a e ngāue ke fakahokó. 'I he 'aho 1 Fēpueli 2018, na'e fakahā ai 'e he Pule'angá 'a e Komisoni Fakatu'í (Royal Commission) pea mo hano Tu'utu'uni Ngāue (Terms of Reference) fakaangaanga.

Mei Fēpueli ki Mē, na'a mau kumi ai ha ngaahi fakakaukau felāve'i mo e Tu'utu'uni Ngāue fakaangaangá. 'Oku fakakau eni 'i he Tu'utu'uni Ngāue aofangatukú 'a e:

- Tauhi na'e fakahoko 'e ha ngaahi kautaha fakalotu (faith-based institutions) pea mo e Pule'angá
- Fakafekau'aki mo e Talite 'o Uaitangí (Te Tiriti o Waitangi)

Ki he kau Komisioná, ko e taha 'o e kongā mahu'inga taha 'o e Faka'eke'eké ko 'enau FAKAFANONGO kiate kinautolu na'e uesiá. 'E fakahā atu 'e kinautolu na'e uesiá ki he Komisoni 'a e me'a na'e hoko kiate kinautolú. Ko hono fanongoa kinautolú 'oku 'amanaki 'e hoko ia ke tokoni kiate kinautolu na'e uesiá ke kamakamata ha'a nau fakaakeake ke nau sai.

Ko e kongā mahu'inga 'e tahá ko hono fakakaukau'i:

- 'A e 'uhinga na'e 'ave ai 'a e kakai ni 'o tauhi
- Pe ko e hā 'a e ngaohikovia na'e fakahokó pea mo e 'uhinga na'e fakahoko ai
- 'A e ngaahi nunu'a 'o e ngaohikovia na'e fakahokó

'Oku fiema'u ke tau ako ha ngaahi lēsoni mei ai ke fakapapau'i 'e 'ikai toe hoko 'eni 'i he kaha'ú. Meimei ko e tokotaha kotoa pē 'okú ne 'ilo ki ha taha na'e uesiá 'e honau ngaohikovia lolotonga hono tauhi iá. 'Oku mau fiema'u 'a e poupu 'a e kotoa 'o Aotearoa Nu'u Silá ke mau lava ai 'o fakahoko 'emau ngāue ki hono liliu 'a e founga 'oku tau fakahoko'aki 'e kitautolu ko ha Fonuá, 'a e tauhi ma'a 'etau fānaú pea mo ha ní'ihī kehe 'oku nau tu'u laveangofua ke ngaohikovia kinautolu.

Komisiona Shaw: Ko e hā 'a e Komisoni Fakatu'í (Royal Commission)?

Ko e Komisoni Fakatu'í (Royal Commission):

- 'Oku fokotu'u ia ke ne lipooti ha ngaahi me'a 'oku mātu'aki mahu'inga ki he kakai 'o e fonuá
- 'Oku ma'u 'a hono mafai me'i he Lao ki he Ngaahi Faka'eke'eké (Inquiries Act) 2013
- Ko e fa'unga faka'eke'eke mā'olunga taha ia 'i Aotearoa Nu'u Silá
- 'Oku tu'u tau'atāina ia me'i he Pule'angá

Na'e ma'u 'e he Faka'eke'eké ni 'a e Tu'utu'uni Ngāue aofangatukú 'i he 'aho 12 Nōvema 2018 peá ne lava 'o fanongoa ha ngaahi fakamo'oni 'o kamata me'i he 'aho 3 'o Sānuali 2019. Ko ha faka'eke'eke lahi mo fihí 'eni pea kuo lōloa 'a e taimi na'e fiema'u ke vakai'í ai 'a e founa ke fakahoko 'aki ai 'ení.

Ko e founa 'o 'emau fakahoko ngāué:

- 'E taliui ki he ngaahi fiema'u 'a kinautolu na'e uesiá pea mo honau kāingá, hapu, iwi mo honau kau poupou
- Hoangāue mo e iwi mo e kakai Maulí
- Fakapapau'í 'oku lava ke kau mai 'a kinautolu 'oku 'i ai hanau faingata'a'ia fakaesino pea mo kinautolu kuo nau a'usia ha ngaahi uesia/mafasia faka'e'atamai
- Te mau faitatau ki he kakai mo e ngaahi kautaha kotoa pē te nau kau maí - kā 'e 'ikai te mau fu'u fusia'u 'a e laó

Kuo mau 'osi talanoa mo ha ngaahi kulupu mo ha kakai kehekehe tokolahi felāve'í mo e founa ke mau fakalele'aki 'a e Faka'eke'eké:

- Na'a mau fakataha mo e kakai 'oku nau lolotonga ngāue ki ha ngaahi faka'eke'eke tatau 'i muli
- Na'a mau fakataha mo kinautolu 'oku 'i ai ha'a nau 'ilo pe fie'ilo ki heni 'i Aotearoa Nu'u Sila

'Oku mau kei talitali lelei ha ngaahi fakakaukau ke fakalele'í'aki 'a 'emau founa fakahoko fatongiá.

'E vakai'í 'e he Komisoni Fakatu'í 'a e ngaohikovia na'e hoko 'i he vaha'a 'o e ta'u 1950 mo e 1999 KĀ 'oku mau ma'u 'a e mafai ke mau siofi 'a e vaha'a taimi kimu'a 'i he 1950 pea mo e hili 'a e 1999 ke tokoni mai ki hono fa'u 'o 'emau ngaahi fokotu'ú.

'Oku 'i ai 'a e konga 'e ua 'i he 'emau ngāué:

- Sio fakafoki ki mui ke vakai'í pe ko e hā 'a e me'a na'e hokó pea mo hono 'uhingá
- Sio ki he ngaahi fa'unga ngāue lolotonga ki hono ta'ota'ofi mo hono lipooti atu 'o ha ngaohikovia

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

Ko e Faka'eke'eké ni 'oku kehe ange ia meí he ngaahi faka'eke'eke ki mu'a angé:

- 'Oku toe fā'atā ange 'a e 'ēlia ke fai ki ai 'a e vakaí. 'Oku 'ikai fakangatangata pē 'a e Faka'eke'eké ki he ngaahi ngaohikovia fakalieliá (sexual abuse), kā 'oku to e fakakau foki ki ai mo e ngaahi founga kotoa pē 'o e ngaohikoviá pea mo e li'ekiná 'i he:
  - Ngaahi tu'unga 'o e nofo fakasōsialé (social welfare)
  - Ngaahi tu'unga 'o e mo'ui lelei mo e ngaahi faingata'a'ia fakaesinó
  - Ngaahi tu'unga 'o e akó
  - Ngaahi tu'unga 'o e ngāue ki he ngaahi pilisone 'a e kau Polisi mo e fakamaau'angá pea mo e fefononga'aki 'i he vaha'a 'o e ngaahi 'api tauhi 'a e Pule'angá
  - Ngaahi ngāue ki he nofo 'i ha 'api tauhi mo e tauhi ki tu'a na'e foaki atu 'a e fatongia ki hono tauhi 'o ha tokotaha fakafo'ituitui ki ha ngaahi kautaha lotu pe tui fakalotu (ngaahi tui mo e lotu kotoa pē)
- 'Oku mau ma'u 'a e mafai ke tu'utu'uni atu ki ha kakai pea mo ha ngaahi va'a ngāue ke 'omai 'a e ngaahi me'a fakapepa te mau kole atú. 'Oku mau malava 'o fekau'i atu ha kakai ke nau hoko ko ha kau fakamo'oni pea mo tali 'a 'emau ngaahi fehu'í.
- 'E lava ha fa'ahinga taha pē 'o mamata'i 'a e ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá. 'Oku mahu'inga 'eni ki he 'ata mahino ki tu'á.

Kuo felotoi 'a e kau Komisioná ki he pou tu'u'anga 'e 8 meí he Tu'utu'uni Ngāué ke ne tataki (guide) 'enau ngāué:

- Le'o (Voice)
- Ngaahi makatu'unga na'e 'uhinga ai 'a hono 'ave ke tauhi
- Natula mo e lahi 'o e ngaohikovia na'e fakahokó
- Nunu'a 'o e ngaohikoviá
- Ngaahi 'uhinga na'e makatu'unga 'i he fa'unga ngāué (systemic factors)
- Fakatonutonú pea mo e fakaakeaké
- Ko hono liliu 'o e founga 'o 'etau tauhi
- Te Tiriti o Waitangi (Talite 'o Uaitangi)

Ko hono fanongoa ko ia 'o e **le'o** 'o kinautolu kotoa pē 'oku kau maí, ko e uho ia 'o e ngāue 'oku mau fakahokó. 'E 'ikai malva ke fakahoko ha Faka'eke'eke ta'e te nau kau mai ki ai.

'Oku 'i ai 'a 'emau Va'a Hoangāue mo e Kakai Maulí (Maori Partnerships Directorate) pea 'oku 'i ai 'a 'emau Tu'utu'uni Ngāue (Policy) ki he **Te Tiriti o Waitangi**. Kuo mau kamata'i ha founga fengāue'aki longomo'ui mo e Kakai Maulí.

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

Ko e ngaahi me'a 'oku fakamahu'inga'i (values) 'e he Komisoni (Commission) ko e:

- Potupotu-tataú mo e fakapalanisi
- Tau'atāina mo e faka'utumaukú
- 'Ata mahino ki Tu'á
- Aroha ('Ofá)

Te mau 'oatu ha lipooti fakataimi 'i Tisema 2020 'a ia 'e fakakau ki ai 'a e:

- Me'a kuo ma'u 'ilo 'i he 'ene a'u ki he taimi ko ia
- Ngaahi tefito'i kaveingá
- Tokolahi 'o e kakai kuo uesiá
- Ha ngaahi fokotu'u fakataimi

Ko e lipooti aofangatukú 'e 'osi ia ki Sānuali 2023 pea 'e fakakau 'i ai 'a 'emau ngaahi fokotu'u ki he Pule'angá pea mo e ngaahi sino 'oku fakatefito 'i ha ngaahi tui fakalotu, 'o felāve'i mo e:

- Ngaahi liliu ki he laó mo e ngaahi tu'utu'uní
- Founa ki hano ta'ota'ofi pea mo e ngāue atu ki ha ngaohikovia 'e toe hoko 'i he kaha'ú
- Founa ki hono tokonia 'o ha kakai kuo ngaohikovia
- Founa 'o e ngāue atu ki he ngaahi fakalavea na'e fakahokó
- Kole Fakamolemole

'Oku 'ikai lava 'e he Komisoni Fakatu'i (Royal Commission) ia 'o faka'ilo pea mo fakahalaia'i ha taha ki ha hia. Te mau tokoni ki he kaka'i ke nau ō atu ki he kau Polisi 'a Nu'u Silá pea kuo mau fokotu'u ha founa ngāue ke fakahoko ai 'eni.

'Oku tukupā 'a e kau Komisioná ke nau tu'u tau'atāina pea ke faitatau 'a 'enau ngāué 'i he Faka'eke'eké kakato.

Komisiona Alofivae: 'E anga fēfē 'a hono fakahoko 'e he Komisoni Fakatu'í (Royal Commission) 'a 'ene ngāue?

'E ngāue'aki 'e he Komisoni Fakatu'í 'a e founa 'e fā ke fakakakato'aki 'a e ngāue kuo fokotu'u mai 'i he Tu'utu'uni Ngāué:

- **Ngaahi fakataha fakatāutaha 'oku 'ikai 'atā ki tu'a (private sessions)**
- Ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá pea mo ha ngaahi tālanga fakatokolahi
- Fekumí (research) mo e tu'utu'uni ngāué (policy)
- Ngāue ki tu'á pea mo e fengāue'aki mo e komiunitií

'I ha fakataha fakatāutaha 'oku 'ikai 'atā ki tu'a 'e lava 'e he tokotaha kotoa pē na'e uesia 'o vahevahe fakahangatonu atu 'a 'ene ngaahi a'usia 'o e ngaohikovia na'á ne tofanga aí ki ha tokotaha Komisiona. 'E fanongoa kinautolu pea 'e fakatokanga'í 'a e me'a na'a nau fou aí. Kuo pehē 'e he tokolahi 'o kinautolu na'e uesiá ko e kongā mahu'inga 'eni ki honau halafononga atu ki ha 'anau fakaakeake ke nau sai ai.

Fakamatala felāve'i mo e ngaahi fakataha fakatāutaha 'oku 'ikai 'atā ki tu'á:

- 'E lava 'e kinautolu na'e uesiá 'o fili 'a e me'a te nau fie vahevahé pea te nau pule'i 'a e lele 'a e fakatahá
- 'E hiki 'a e ngaahi fakamatalá 'e ha tokotaha te ne fakalele 'a e fakatahá
- 'E tauhi fakapulipuli 'a e ngaahi fakatahá
- 'E fetu'utaki atu 'a e kau ngāue 'a e Komisoni kia kinautolu na'e uesiá kimu'a 'i he 'enau fakatahá ke fakapapau'í 'oku mau fakahoko 'a e me'a kotoa pē ke nau ongo'i fiamālie mo malu ai
- 'Oku 'i ai 'a e nāunau fakamatala (information pack) 'e 'oatu kimu'a 'i he fakatahá 'o 'i ai 'a e fakaikiiki felāve'i mo e Faka'eke'eké, fakataha fakatāutaha 'oku 'ikai 'atā ki tu'á pea mo e kau ngāue 'a e Komisoni Fakatu'í

'I he 'ene a'u mai ki he 'aho ní, ko e kakai 'e toko 70 kuo nau 'osi kau ki ha fakataha fakatāutaha 'oku 'ikai 'atā ki tu'a. 'Oku mau hounga'ia 'i he 'enau ma'u iví mo 'enau to'á. Kuo mau ma'u meiate kinautolu ha ngaahi fakakaukau 'e tokoni mai ki he 'emau ngaahi fakataha 'i he kaha'ú.

Ko e malu mo hao 'a kinautolu na'e uesiá 'a e me'a 'oku mau fakamu'omu'a 'i he ngaahi fakatahá ni. 'Oku mau ngāue'aki ha founa ngāue meí he tafa'aki ki he a'usia 'o ha me'a fakamanavahē (trauma) ke fakapapau'í 'oku vahevahe mai 'e he kakai 'a 'enau ngaahi a'usiá 'i ha feitu'u malu.

Ko e fakamatala meí he ngaahi fakataha fakatāutaha 'oku 'ikai 'atā ki tu'á 'e 'ai ia ke 'oua 'e 'ilo mei ai kinautolu pea 'e ngāue'aki ia 'i he ngaahi lipootí pea mo fakakaukau'í 'a e ngaahi kaveinga ki he ngaahi faka'eke'eke 'e 'atā atu ki he kakai 'o e fonuá.

'E ma'u foki 'e kinautolu na'e uesiá 'a e fili ke nau hiki tohi 'a 'enau ngaahi a'usiá. 'A ia 'oku 'uhinga 'eni 'e malava ke mau fanongoa ha kakai tokolahi ange 'i heni pea mei muli.

'E lava foki ke mau fakahoko ha ngaahi fakataha fakatāutaha 'i ha ngaahi feitu'u kehe, 'o hangē 'i ha marae.

Kuo fakamo'oni 'a e Komisoni Fakatu'í ki ha aleapau mo e Potungāue Pilīsoné (Department of Corrections) koe'uhí ke mau fanongoa 'a kinautolu 'oku nau nofo pilīsoné.

'I he 'ene a'u mai ki he 'aho ní, ko e kakai 'eni 'e toko 800 kuo nau 'osi lēsisita mai, 'o kau ki ai 'a kinautolu 'oku nau fie vahevahe fakataha mo hanau kāinga pe ma'á ha taha kuó ne 'osi pekia. Ko 'emau malava ko ia 'o fakahoko 'a e ngāué ni 'oku makatu'unga ia 'i he lototo'a 'a kinautolu na'e uesiá. Ko ho'o talanoa kau kiate koé, fakataha mo e ngaahi talanoa kehé, te mau lava ai 'o fakahoko ha ngaahi fokotu'u mālohi mo tu'uloa.

Komisiona Erueti: Ngaahi Faka'eke'eke 'oku 'Atā ki he Kakai 'o e Fonuá, Ngaahi Tālanga Fakatokolahi pea mo e Fekumí (Research)

'E ngāue'aki 'e he Komisoni Fakatu'í 'a e founga 'e fā ke fakakakato'aki 'a e ngāue kuo fokotu'u mai 'i he Tu'utu'uni Ngāué:

- Ngaahi fakataha fakatāutaha 'oku 'ikai 'atā ki tu'a (private sessions)
- **Ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá pea mo ha ngaahi tālanga fakatokolahi**
- **Fekumí (research) mo e tu'utu'uni ngāué (policy)**
- Ngāue ki tu'á pea mo e fengāue'aki mo e komiunití

Ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá

'E fakahoko ha ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá hili ha fakatotolo (investigation) ki ha kaveinga. 'I ha ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá, 'e 'omai 'e he kau fakamo'oni ha'a nau fakamo'oni hili hanau fuakava'i.

Ko e kau fakamo'oni 'e malava pē ko ha:

- Kakai na'e uesia 'a ia 'oku nau fie 'omai ha'a nau fakamo'oni
- Kakai kuo tukuaki'i na'a nau fakahoko 'a e ngaohikoviá
- Fakafofonga me'i ha ngaahi 'api tauhi

'Oku fakahā 'a e ngaahi fakamo'oni 'i mu'a 'i he kakaí koe'uhí ke tali 'e he ngaahi 'api tauhi 'a e fehalaaki na'a nau fakahoko lolotonga 'o e tauhi na'a nau fakahokó.

Hili 'a e faka'eke'eke takitaha, 'e fa'u 'e he Komisoni ha ngaahi fakamatala mei ai fekau'aki mo e me'a na'e hokó pea mo e me'a na'e tōnounou ai 'a e fa'unga tauhi. Te mau ala fa'u foki mo ha līpooti ke vahevahe atu ai 'a e ngaahi fakamo'oni pea mo e ngaahi 'ilo na'e ma'u mei aí.

Ko 'emau fuofua faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá 'e fakahoko ia 'o 'Okatopa pe Nōvema 2019 pea 'e fakahā atu 'i ai 'a e ngaahi kaveinga te mau fakama'unga ki ai 'i he 2020 ('oku ui ko e contextual hearing pe ko e faka'eke'eke 'o makatu'unga 'i ha ngaahi kaveinga pau).

'I he ngaahi faka'eke'eke kotoa pē te mau sio ai ki he:

- 'UHINGA na'e 'ave ai 'a e kakaí ni 'o tauhi
- Natula 'o e ngaohikovia pea mo e fakali'eli'aki na'e hokó
- 'UHINGA na'e hoko aí
- Ngaahi uesia na'e hoko mei aí
- Ngaahi me'a na'e 'ilo mei aí pea mo e hā 'a e ngaahi liliu na'e fakahoko ki aí
- Tu'unga lelei 'o e ngāue 'a e ngaahi fa'unga ngāue lolotonga
- Founga 'e lava ke toe lelei ange ai 'a hono fakahoko 'eni 'i he kaha'ú

Ngaahi fakataha fakatokolahi

Te mau lava foki 'o fakahoko ha ngaahi fakataha fakatokolahi mo e kakai 'oku nau 'ilo pe fie 'ilo ki he kaveinga takitaha ke:

- Fanongoa ha ngaahi fakakaukau fālahi ange
- Tokoni ki hono fakama'unga 'o 'emau ngaahi fakatotoló (investigations)
- 'Ahi'ahi'i 'a 'emau ngaahi ola kuo ma'ú mo 'emau ngaahi fokotu'ú

Fekumí (Research)

'E tokoni 'a 'emau ngāue fekumí ki he 'emau ngaahi fakatotoló pea mo tokoni mai ke mau tānaki ha ngaahi fakamo'oni ki he ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá.

Te mau pulusi 'a e ngaahi līpooti fekumi 'i he ngaahi kaveinga kehekehe 'i he lolotonga 'o e lele 'a e Faka'eke'eké.

'E toe 'analaiso faka'auliliki foki 'e he Komisoni Fakatu'í 'a e ngaahi līpooti kimu'a angé pea tānaki mai mei ai 'a e 'ilo ki he ngaahi tafa'aki 'oku 'ikai ma'u ki ai ha fakamatala.

Ko 'emau fekumí kuo pau ke 'i he tu'unga mā'olunga tahá. 'E fiema'u ia ke ne ma'u 'a e ngaahi tu'unga faka'ēfiká pea 'e vakai'i ia 'e ha kau mataotao ke fakapapau'i 'oku tonu (peer reviewed pe ko hono vakai'i 'e ha kau mataotao 'i he tafa'aki ko iá). 'I he taimi 'e lava ai 'ení, te mau ngāue'aki ha founa *kaupapa Māori* ki he fekumí.

Komisiona Gibson: Ngāue ki Tu'á mo e Fengāue'aki mo e Komiunitií

'E ngāue'aki 'e he Komisoni Fakatu'í 'a e founa 'e fā ke fakakakato'aki 'a e ngāue kuo fokotu'u mai 'i he Tu'utu'uni Ngāué:

- Ngaahi fakataha 'oku 'ikai 'atā ki tu'a (private sessions)
- Ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá pea mo ha ngaahi tālanga fakatokolahi
- Fekumí (research) mo e tu'utu'uni ngāué (policy)
- **Ngāue ki tu'á pea mo e fengāue'aki mo e komiunitií**

Ngāue ki Tu'á pea mo e Fengāue'aki mo e Komiunitií

'Oku mātu'aki mahu'inga ke fai ha fehokotaki mo e ngaahi komiuniti 'o e kakai 'oku fa'a faingata'a 'a e a'u ki ai pe kuo ngalo kinautolu:

- Ngaahi Kengí
- Kakai nofo tukuhausiá (homeless)
- Kakai 'i he pilisoné
- Kakai 'oku 'i ai hanau faingata'a'ia fakaesino 'o kau ki ai mo kinautolu 'oku 'i ai ha'a nau faingata'a'ia 'i he akó pea mo kinautolu kuo nau a'usia ha mafasia fakae'atamai
- Ngaahi komiuniti lotu 'oku fa'a faingata'a ange 'a e a'u ki ai

Te mau fengāue'aki 'o fou 'i he:

- Ngaahi fakataha mo e whānau/kāingá
- Ngaahi fakataha fakakomiuniti
- Hui/Fono

Na'e tokolahi 'a e kakai na'e tauhi kinautolu 'i ha ngaahi falemahaki ki he kakai 'oku uesia honau 'atamai (psychopaedic hospitals), ngaahi sēvesi fakakomiuniti ma'á e kakai 'oku 'i ai hanau faingata'a'ia, ngaahi falemahaki ki he mahaki'ia 'o e 'atamai pea mo ha ngaahi 'apiako makehe. Ko e kakai ko ení mo honau ngaohikoviá kuo fūfuu'i kinautolu pea 'oku fiema'u ke fakaulo atu 'a e maamá ke nau hā mai.

Ko e Kulupu Fale'i ma'a Kinautolu na'e Uesiá (Survivor Advisory Group):

- 'Oku fiema'u ia ke fokotu'u 'o fakatatau ki he 'emau Tu'utu'uni Ngāué
- 'Oku 'i ai 'a e kau mēmipa 'e toko 20 'o tuifio ai 'a e kakai tangata mo e fefine, ngaahi matakali kehekehe pea kau ki ai mo e kakai 'oku 'i ai hanau faingata'a'ia fakaesino
- Kuo nau a'usia 'a e ngaohikoviá 'i he ngaahi tapa kehekehe
- Ko ha le'o mahu'inga ia 'i he Faka'eke'eké ni
- Kuo nau 'osi kamata 'omai 'a e ngaahi fakakaukau ke fai'aki 'emau ngaahi faitu'utu'uni

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

Ko ha kau 'amipasitōa 'oku nau fakama'unga ki hono fakafehokotaki mai 'o e ngaahi komiuniti 'oku faingata'a 'a e a'u ki ai pea mo nau fakapapau'i 'oku ongoa honau le'ó.

'Oku mau 'ilo 'oku 'ikai nofo Nu'u Sila 'a e kotoa 'o kinautolu na'e uesiá. 'Oku mau lolotonga vakai'i ha ngaahi founga ke kau mai ai 'a kinautolu na'e uesia ka 'oku nau nofo muli ki he Faka'eke'eké.

'Oku lahi 'a e ngaahi founga ke fakaa'u atu ai 'a e ongoongo fakamuimui 'a e Komisoni Fakatu'i kiate kinautolu 'oku nau fie'ilo ki ai:

- Uepisaiti
- Facebook
- Ngaahi tohi fanongonongo 'oku ma'u hokohoko atu
- Senitā Fetu'utaki (Contact centre)
- 'E hulu hangatonu atu 'i he 'initaneti (livestream) 'a e ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki tu'a ki he kakai 'o e fonuá fakataha mo ha kau fakatonulea tuhutu me'i he NZS Language pea mo hono hiki tohi 'o e leá (captions)
- 'E tauhi 'i he uepisaiti 'a e ngaahi hiki tepi 'o e ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá

'Oku 'atā ke kamata atu 'emau ngāu'e' pea 'oku mau talitali lelei 'a e kakai na'e uesia 'i hanau ngaohikovia lolotonga hono tauhi kinautolú ke nau fetu'utaki mai ki he 'emau Contact centre 'o talanoa mai fekau'aki mo ha founga te mou ala kau mai ai.

Kapau 'e 'ikai kimoutolu, 'e 'ikai te mau malava 'o a'usia 'a 'emau taumu'a ki hono liliu 'o e founga tauhi 'i Aotearoa Nu'u Sila.

Seá ko Satyanand: Ko e Faka'osi

Ko e Faka'eke'eké ni 'oku 'ikai tatau ia mo ha toe faka'eke'eke kehe ange

- 'Oku fā'atā 'aupito 'a hono Tu'utu'uni Ngāué
- 'E kau mai ki ai ha kakai 'e toko lauiafe

Kuo pehē 'e he Pule'angá pea mo e ni'ihi 'o e ngaahi 'api tauhi 'a e ngaahi kautaha lotú 'oku nau fie kau mai pea mo ako meí he ngaahi me'a 'e 'ilo meí aí.

Ko e ngāue lolotonga ki hono to'o 'o fakamavahe'i 'o e fānaú (uplift of children) 'oku fakalanga mamahi pea 'oku hā meí ai 'a e fiema'u ke fakahoko 'a e Faka'eke'eké ni.

Ko 'emau vīsoné ke liliu 'a e founga tauhi. Ke fakahoko 'ení, kuo pau ke tau fehangahangai mo e taimi fakapo'uli 'i hotau hisitōliá. 'Oku mau fiema'u 'a e pou pou 'a e kakai 'o Nu'u Silá ke mau a'usia 'a 'emau taumu'a ki hono liliu 'o e founga 'o 'etau tauhi 'a hotau kakai pelepelengesí.

Te mau 'eke 'a e ngaahi fehu'i faingata'a fekau'aki mo e:

- Laulanu 'i he ngaahi 'api mo e fa'unga tauhi
- Fakapūlou'i 'o e ngaahi faingata'a'ia fakaesinó
- Ngaahi palopalema 'i he fa'unga ngāué
- Ngaahi nunu'a meí he to'utangata ki he to'utangata 'o e ngaohikoviá

'Oku mau fiema'u 'a e Komisoní ke ne faka'ilonga'i ha tu'unga na'e hoko ai ha liliu 'i he hisitōlia 'o hotau fonuá.

'Oku 'osi mea'i 'e he kau Komisioná ko ha ngāue lahi eni pea 'oku mau tukupā ke fai ke 'osi 'a e ngāué ni.

Tokoni Fakalao Simon Mount: Ko e anga 'o e ngāue 'a e ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá

Ko e timi 'o e kau Fale'i Fakalao (Kau Loea) te nau Tokoni ki he Faka'eke'eké ko Simon Mount, Kerryn Beaton, Hanne Janes pea mo Julia Spelman.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi fatongia kehekehe 'o e kau Fale'i Fakalaó:

- Fakalele 'a e ngaahi fakatotolo 'e iku ngāue'aki 'i he ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā atu ki he kakai 'o e fonuá
- 'Eke ha ngaahi fehu'i ma'á e Komisoní 'i he ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā atu ki he kakai 'o e fonuá (te nau fakafeangai kiate kinautolu na'e uesiá, 'aki 'a e faka'apa'apa pea mo fakapapau'i 'oku 'i ai hanau le'o)
- 'Oatu ha fale'i ki he Komisoni Fakatu'í fekau'aki mo hono ngaahi mafaí mo hono ngaahi fatongia

'I he ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā ki he kakai 'o e fonuá:

- 'E fanongoa 'e he kakai 'a e mo'oni felāve'i mo e me'a na'e hoko lolotonga 'o e tauhi na'e fakahokó
- 'E taliui 'a e ngaahi 'api tauhi mo e kau taki (leaders) ki he ngaahi fehalaaki na'a nau fakahokó
- 'E siofi fakapule'anga 'a e ngaahi laó mo e tu'utu'uni ngāue (policies) ki hono ta'ota'ofi pea mo e ngāue 'oku fakahoko ki ha ngaohikovia

'E lava ke lele 'a e ngaahi faka'eke'eke 'oku 'atā atu ki he kakai 'o e fonuá 'i he ngaahi founa kehekehe:

- 'E malava ke 'i ai ha ngaahi fehu'i fakahangatonu ke tali 'e he ngaahi 'api tauhi mo e kakai 'a e fehalaaki na'e hokó
- 'E malava ke 'omai 'e kinautolu na'e uesiá ha fakamo'oni ('o 'ikai 'ilo ki ai 'e ha taha, kapau te nau fiema'u 'eni). 'E 'ikai fiema'u atu ha taha ia ke ne 'omai ha fakamo'oni kapau 'oku 'ikai ke nau fie fakahoko 'eni
- 'E 'i ai 'a e ngaahi faka'eke'eke 'e ni'ihí 'e fakakau ki ai ha fepōtalanoa'aki mo ha kau mataotao
- 'E 'i ai 'a e ngaahi faka'eke'eke 'e ni'ihí te nau vakai'i 'a e ngaahi liliu 'e fiema'u ke fakahokó
- 'E malava ke tuifio 'a e ngaahi me'a 'i 'olungá 'i he ngaahi faka'eke'eké

Ko e Faka'eke'eké ni 'e 'ikai ke fu'u fusia'u ai 'a e laó ia. 'Oku 'i ai 'a e fatongia 'o e kau loeá kā ko e kau Komisoná 'oku nau pule'i 'a e Faka'eke'eké.

Ngaahi Fakatotoló (Investigations):

- Ko e faka'eke'eke kotoa pē 'oku 'atā atu ki he kakai 'o e fonuá 'e kamata'aki ha fakatotolo.
- Ko e fakama'unga 'o e fakatotoló mo e faka'eke'eké 'e fokotu'u mahino atu ia 'i ha **pepa fakamatala ki he ngaahi fakangatangata 'o e faka'eke'eké (scope document)**. Ko e ngaahi kaveinga 'eni mo e ngaahi fehu'i ki he fakatotoló – 'o hangē nai ha Tu'utu'uni Ngāue Si'i (mini Terms of Reference).

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

Kuo fokotu'u 'e he Komisoni ha ngaahi makatu'unga ke tokoni ki he 'ene filifili 'a e me'a ke fakatotolo'i (investigate). 'Oku fou mai 'eni mei he Tu'utu'uni Ngāue ki he Faka'eke'eké (Inquiry Terms of Reference).

'I he taimi te nau fakakaukau'i ai pe ko e hā 'a e ngaahi kaveinga te nau fakatotolo'i, 'e fakakaukau'i 'e he kau Komisioná 'eni:

- Kuo mau fakakakato nai 'a e lahi 'o e ngaahi feitu'u ngāue kehekehe ('o hangē ko e ngaah 'api tauhi fakapule'anga, ngaahi 'apiako mo e ngaahi falemahaki)?
- 'Oku 'i ai ha'a mau ngaahi tukuaki'i mālohi felāve'i mo ha 'api tauhi pe kulupu?
- 'Oku 'i ai ha'a mau kau fakamo'oni, ha ni'ihī na'e uesia, kakai kuo tukuaki'i, ngaahi pepa pea mo ha ngaahi fakamo'oni?
- 'Oku 'i ai nai ha ngaahi palopalema 'i he fa'unga ngāu'é?
- Te mau feinga ke mau fakakau 'a e kakai mo e ngaahi komiuniti kehekehe

Ko e pepa fakamatala ki he ngaahi fakangatangata 'e tokoni ia ki he Faka'eke'eké ke 'ilo pe ko hai 'a e **tefito'i kakai ke nau kau mai** ki he faka'eke'eké ko iá. Ko ha tokotaha tefito ke kau mai ko ha:

- Tokotaha ia 'oku 'i ai 'a hono fatongia mahu'inga 'i he kaveinga 'oku lolotonga fakatotolo'i
- Tokotaha 'oku mātu'aki fie'ilo ki he kaveinga ko iá ('o hangē ko ha tokotaha fekumi)
- Tokotaha kuo fakaanga 'i he fakatotolo

Ko e fakatotolo mo e faka'eke'eké takitaha 'e 'i ai 'a e timi te nau ngāue ki ai:

- 'E vavé ni mai ha'a mau fakahā ha **pēnolo 'o ha kau fale'i fakalao** (kau loea). Te mau fakapapau'i 'oku fakakau 'i heni 'a e kakai Mauli mo e Pasifiki. Te mau fakakau foki mo kinautolu 'oku 'i ai ha'a nau taukei ki he kakai 'oku 'i ai hanau faingata'a'ia.
- 'E pou pou ki he kau fale'i fakalao 'a e:
  - Kau Fakatotolo (Investigators)
  - Kau Fekumi (Researchers)
  - Kau Loea
  - Kau mataotao (specialists) kehe
- Ko e timi ni te nau kumi ha kakai mo e ngaahi pepa 'oku fiema'u ki he fakatotolo pea mo e faka'eke'eké 'oku 'atā atu ki he kakai 'o e fonuá

Kau Fakamo'oni (Witnesses):

- 'E malava ke 'osi ō mai ha kakai kiate kinautolu. Kapau kuo 'osi 'i ai ha'anau loea, 'oku 'ikai fiema'u ia ke nau fakahoko ha liliu
- Te mau ala kole atu ki ha kakai ke nau ō mai 'o fakahoko ha fakamo'oni
- 'E 'i ai ha kakai te nau omi mei he ngaahi fakataha fakatāutaha 'oku 'ikai 'atā ki tu'á. **'E 'ikai fakamālohi'i ha taha ia ke kau ki heni.**
- 'E lava ke hoko 'o 'ikai ke mau malava 'o fanongoa 'a e tokotaha kotoa pē 'oku nau fie kau ki ha faka'eke'eké 'oku 'atā ki tu'a ki he kakai 'o e fonuá kā 'oku 'i ai 'a e ngaahi founa kehe te nau lava 'o kau mai ai ('o hangē ko e ngaahi fakataha fakatāutahá)

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

Ngaahi pepá mo e kau fakamo'óní:

- 'E ala ma'u/kumi ia 'e he timi fekumi 'a e Komisoni Fakatu'í (Royal Commission's research team)
- **'E lava ke tuku atu ha tohi fekau** 'i he malumalu 'o e Lao ki he Ngaahi Faka'eke'eké. 'A ia 'oku 'uhinga 'eni 'e lava ke mau fakamālohi'í 'a e Pule'angá mo e ngaahi 'api tauhí ke nau 'omai 'a e ngaahi pepa 'oku mau kole atú
- 'E lava foki ke mau ui fakalao 'a e kau fakamo'óní ke nau kau mai 'i he faka'eke'eké. **'E 'ikai fakamālohi'í ha tokotaha ia na'e uesia ke ne kau mai.**
- Kuo fekau'í 'e he Pule Tauhi Lēkooti 'a e Pule'angá (Government's Chief Archivist 'a ia ko e tokotaha 'okú ne pule'í 'a e tauhi 'o e ngaahi pepa 'a e Pule'angá) 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá ke ta'ofi hano toe faka'auha 'o ha ngaahi pepa
- Kuo 'oatu ha tohi fakatokanga ki he ngaahi 'api tauhi fakalotu kotoa pē 'o 'oatu ai 'a e tu'utu'uni tatau
- Ko e kakai tefito ko ia te nau kau mai ki he faka'eke'eké 'e 'oatu kiate kinautolu ha ngaahi pepa 'e fiema'u ke potupotu-tatau ai 'a 'enau kau mai ki he Faka'eke'eké
- 'E fakapuliki pe 'ufi'ufi 'a e ngaahi fakamatalá ke malu'í 'a e 'ilo'í'anga 'o kinautolu na'e uesiá

'I he taimi kuo maau ai ha fakatotolo ke fakahoko ha faka'eke'eke 'oku 'atā atu ki he kakai 'o e fonuá:

- 'E fakahā atu ha 'aho mo e taimi
- 'E lava ke lele ha faka'eke'eke 'oku 'atā atu ki he kakai 'o e fonuá 'i he vaha'a 'o e uike 'e 1 ki he 3
- 'Oku te'eki ai mahino 'a e ngaahi feitu'u ke fakahoko aí kā 'e kau ki ai 'a Uelingatoni (Wellington) mo 'Aokalani
- 'E hulu hangatonu atu 'a e ngaahi faka'eke'eké 'i he 'initaneti. 'E leva'í fakaalaala 'eni ke malu'í 'a e fakamatala mo e 'ilo'í'anga 'o e kau fakamo'óní.
- 'E 'ikai kau kātoa atu 'a e kau Komisioná ia ki he faka'eke'eke takitaha. 'E ma'u atu 'e he kau Komisiona kotoa pē 'a e lēkooti tohi (transcript) 'o e faka'eke'eke kotoa pē koe'uhí ke nau 'ilo kánokato felāve'í mo e kaveinga ko iá
- 'E pule'í 'e he kau Komisioná 'a e ngaahi me'a 'e hoko 'i he faka'eke'eké ke fakapapau'í 'oku **potupotu-tatau 'eni kiate kinautolu kotoa pē 'oku kau ki ai.** 'Oku 'ikai ha totonu ia ke fakahoko ha faka'eke'eke me'í he tafa'aki 'e tahá (cross-examine) – 'e faitu'utu'uni 'a e kau Komisioná pe ko hai te ne 'eke ha me'a

Hili 'a ha faka'eke'eke 'oku 'atā atu ki he kakai 'o e fonuá, 'e pulusi leva ha lipooti 'o e ngaahi me'a na'e 'ilo mei aí. 'Oku **'ikai malava** 'e he Faka'eke'eké 'o fakahoko:

- Hano fakahā 'o ha ngaahi maumaulao
- Hano fakahā 'o ha ngaahi maumaulao sivile
- Hano fakahā 'o ha ngaahi tu'utu'uni tautea

Te mau **lava** 'o fakahā 'a e me'a na'e hokó, 'uhinga na'e hoko aí pea mo e founa ke ta'ofi ai ha'á ne toe hoko 'i he kaha'ú.

‘Oku ‘i ai ‘a homau fatongia fakalao ke mau faitatau ki he kakai kotoa pē. ‘E ‘ikai fakahā atu ha me‘a ‘e kaunga kovi (tukuaki‘i pe fakaanga‘i) ki ha taha ta‘e te ne ‘ilo ki he tukuaki‘i kuo fakahokó pea mo ‘i ai hano faingamālie fe‘unga ke ‘omai ai ha‘á ne tali.

Ngaahi Fehu‘i

‘E lava ‘a e Faka‘eke‘eké ‘o vakai‘i ha ngaohikovia na‘e fakahoko ki mui meí he ta‘u 1999?

‘Io. ‘Oku mau ma‘u ‘a e mafai ke mau fanongoa ha fakamo‘oni ki mui meí he ta‘u 1999.

‘E ngāue‘aki ‘e he Faka‘eke‘eké ‘a hono ngaahi mafai ke ma‘u‘aki ha ngaahi me‘a fakapepa?

‘Io. Te mau ngāue‘aki homau ngaahi mafai ke kumi‘aki ha ngaahi me‘a fakapepa.

‘E lava ke fakamālohi‘i au ke u fai ha fakamatala te u iku mo‘ua ai?

‘Oku ‘i ai ‘a ‘emau tu‘utu‘uni ngāue (policy) ‘i he ‘emau uepisaití. ‘E ‘ikai fakamālohia ha taha ia ke ne fakahā ki he Komisoni Fakatu‘i ha maumaulao na‘e fakahoko.

Kapau na‘e vahevahe mai ‘eni ‘i ha fakataha fakatāutaha ‘oku ‘ikai ‘atā ki tu‘a, ‘e tauhi ‘eni ke malu mo fakapulipuli tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha **fakamamaki ‘i he lolotongá ni** ‘e ala hoko ki he mo‘ui mo e malu ‘a ha taha.

‘E ‘atā ha fakapa‘anga ki he tokoni fakalao?

‘Io. ‘E tuku atu ‘i he ‘emau uepisaití ‘a e ngaahi fakaikiiki ‘i he hili hano fokotu‘utu‘u ‘eni.

‘Oku ‘i ai ha founa ki hono ‘oatu ha ngaahi hoha‘a ki he kau Polisi ‘a Nu‘u Sila?

‘Io. ‘Oku ‘i ai ‘a ‘emau founa makehe ke fakafehokotaki atu ha ngaahi me‘a ki he kau Polisi ‘a Nu‘u Silá.

‘E fakakau ‘a e fakamatala meí he ngaahi fakataha fakatāutaha ‘oku ‘ikai ‘atā ki tu‘á ‘i he Faka‘eke‘eke?

Ko e ngaahi fakataha fakatāutaha ‘oku ‘ikai ‘atā ki tu‘á ko ha konga mahu‘inga ia ‘o e Faka‘eke‘eké ká ‘oku ‘ikai ko ha fakamo‘oni ‘eni ia **‘oku fakafuakava‘i (under oath)**. Ko e ngaahi fakamatala meí he ngaahi fakamatala fakatāutaha ‘oku ‘ikai ‘atā ki tu‘á ‘oku fanongoa hangatonu ia ‘e he kau Komisioná pea ‘e tokoni ‘eni ki hono fa‘u ‘o e līpooti aofangatukú.

‘E anga fēfē ha‘amau fengāue‘aki mo kinautolu ‘i pilīsoné pea mo e ngaahi kulupu ‘oku faingata‘a ‘a e a‘u atu ki ai?

‘Oku ‘i ai ‘a ‘emau aleapau mo e Potungāue Pilīsoné ke fakapapau‘i ko e kakai ko ia ‘i pilīsoné te nau lava ‘o fetu‘utaki mai kiate kinautolu ‘i ha founa malu mo fakapulipuli.

‘Oku mau lolotonga fa‘u ha ngaahi palani ki he anga ‘o ha fetu‘utaki mai ‘a e kakai “‘oku faingata‘a ‘a e a‘u ki ai”.

Te u ma‘u ‘i fē ‘a e fakamatala felāve‘i mo e Faka‘eke‘eke?

‘Oku hā ‘i he uepisaiti ‘a e Komisoni Fakatu‘i ‘a e Tu‘utu‘uni Ngāué ‘i he lea fakafaingofua ‘i he Lea Faka-Pilitāniá, Te reo, NZS Language, Easy Read pea mo e lea faka-Pasifiki ‘e nima.

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

‘Oku lahi mo e ngaahi fakamatala kehe ange felāve‘i mo e Faka‘eke‘eké ‘i he ‘emau uepisaití pea ‘oku mau fakafo‘ou ma‘u pē ‘eni. ‘E toe lava foki ke ke telefoni, ‘imeili pe faitohi mai kiate kimautilu kapau ‘okú ke fiema‘u ha fakamatala lahi ange.

Ko e hā ‘a e sitepu hono hoko?

‘E vavé ni ha‘a mau pulusi ha ngaahi pepa ‘oku ‘i ai ha ngaahi fakamatala lahi ange fekau‘aki mo e ngaahi faka‘eke‘eke ‘oku ‘atā atu ki he kakai ‘o e fonuá.

‘E ‘i ai ‘a e **faka‘eke‘eke ki hono Fakama‘ala‘ala ‘o e Founa Ngāué (Procedural hearing)** ‘i ‘Aokosi pea mo ha **faka‘eke‘eke ‘o makatu‘unga ‘i ha Ngaahi Kaveinga Pau (Contextual hearing)** ‘i ‘Okatopa/Nōvema.

Kuo kamata ‘a e ngāue ki he ngaahi fakatotoló (investigations) ki he ngaahi faka‘eke‘eke ‘i he 2020 pea ‘e vavé ni mai ha‘a mau fakahā atu ‘eni.

‘Oku tokolahi ‘a e kakai ‘oku nau pou pou ki he ngāue ‘a e Faka‘eke‘eké ni:

- Timi tokoni fale‘i fakalao
- Kinautilu na‘e uesiá, honau ngaahi fāmilí, kāingá mo e hapú
- Kau ngāue mo e kau fakahoko ngāue (secretariat) ‘a e Komisoní (Commission)
- Kulupu Fale‘i ma‘a Kinautilu na‘e Uesiá (Survivor Advisory Group)
- Kakai Nu‘u Sila kehe tokolahi ‘o kau ki ai ‘a e kau fakamo‘oní, ‘enau kau loeá pea mo e ní‘ihi kehe

‘Oku ‘ikai ko ha ngāue faingofua ‘eni pea ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi lēsoni faingata‘a ‘i he lolotonga ‘o e lele ‘a e ngāué ni. ‘Oku mau ongo‘i lototo‘a ‘e pou pou kimautilu ‘e he kakai tokolahi ke fakahoko ‘a e ngāue mahu‘inga ko ‘eni ma‘a Nu‘u Sila.